

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-9]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

UDK 398.8

O' ZBEK VA OZARBAYJON XALQ QO' SHIQLARIDA "SUV" VA UNING SEMANTIKASI

Gulsanam Mashrapova, Qo' qon universiteti Andijon filiali v.b.dotsenti, filologiya fanlari bo' yicha falsafa doktori
mashrapovagulsanam@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-0721-6327>

Annotatsiya: Maqolada o'zbek xalq lirik qo' shiqlari va ozarbayjon bayatlarida suv obrazining poetik-semantik xususiyatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etilgan. Suv va u bilan bog' liq daryo, ariq kabi obrazlarning lirik matndagi ma'nolari, shuningdek, suvning harakati va sifat-holatiga asoslangan semantik ko' chimlar tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida suvning oqishi kontekstga ko' ra davomiylik, sog' inch, intizorlik, beqarorlik va bevafoqlik kabi ma'nolarni ifodalashi, daryoning esa ajratuvchi makon sifatida ayriqlik semantikasini yuzaga keltirishi aniqlandi. Ozarbayjon bayatlarida Araz bilan bog' liq ayriqlik tarixiy-milliy mazmun kasb etsa, o'zbek xalq qo' shiqlarida daryo obrazi intim-lirik ayriqlik va visolga yetishish yo' lidagi to' siq bilan bog' lanishi kuzatildi. Shuningdek, o'zbek xalq qo' shiqlaridagi tiniq-loyqa qarama-qarshiligi suvning tabiiy sifatleri insonning ruhiy holati va ishqiy kechinmalarini obrazlantirish vositasiga aylanishini ko' rsatdi. Qiyosiy tahlil asosida har ikki xalq lirikasidagi tipologik musharaklik suvga tegishli tayyor ramziy ma'nolarning aynan takrorlanishida emas, balki uning tabiiy xususiyatlarini inson kechinmalariga ko' chirishning umumiy poetik mexanizmida namoyon bo' lishi xulosalangan.

Kalit so' zlar: o'zbek xalq qo' shiqlari, ozarbayjon bayatlari, suv semantikasi, daryo, qiyosiy-tipologik tahlil, lirik kechinma.

ВОДА И ЕЁ СЕМАНТИКА В УЗБЕКСКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

Аннотация: В статье в сравнительно-типологическом аспекте исследуются поэтико-семантические особенности образа воды в узбекских народных лирических песнях и азербайджанских баяты. Анализируются значения воды и связанных с ней образов реки и арыка в лирическом тексте, а также семантические переносы, обусловленные движением и качественным состоянием воды. В результате исследования установлено, что течение воды в зависимости от контекста может выражать значения непрерывности, тоски, ожидания, неустойчивости и неверности, тогда как река как разделяющее пространство актуализирует семантику разлуки. В азербайджанских баяты разлука, связанная с образом Араза, приобретает историко-национальное содержание, в то время как в узбекских народных песнях образ реки связан с интимно-лирической разлукой и препятствием на пути к соединению с возлюбленным. Кроме того, оппозиция «прозрачная — мутная вода» в узбекских народных песнях показывает, как природные свойства воды становятся средством образного выражения душевного состояния и любовных переживаний человека. Сравнительный анализ позволил установить, что типологическая общность двух лирических традиций проявляется не в точном повторении устойчивых символических значений воды, а в общем поэтическом механизме переноса её природных свойств на человеческие чувства и переживания.

Ключевые слова: узбекские народные песни, азербайджанские баяты, семантика воды, река, сравнительно-типологический анализ, лирическое переживание.

WATER AND ITS SEMANTICS IN UZBEK AND AZERBAIJANI FOLK SONGS

Abstract: This article presents a comparative-typological study of the poetic and semantic features of the image of water in Uzbek folk lyric songs and Azerbaijani bayatis. It analyzes the meanings of water and related images, such as rivers and canals, in lyrical texts, as well as semantic shifts based on the movement and qualitative states of water. The findings show that, depending on the context, the flow of water can express continuity, longing, anticipation, instability, and unfaithfulness, while the river, as a separating space, can convey the semantics of separation. In Azerbaijani bayatis, separation associated with the Araz acquires a historical and national dimension, whereas in Uzbek folk songs, the image of the river is associated with intimate lyrical separation and an obstacle to union with the beloved. The clear-muddy opposition in Uzbek folk songs also demonstrates how the natural qualities of water become a means of representing emotional states and experiences of love. The comparative analysis shows that the typological commonality between the two lyrical traditions lies not in the exact recurrence of fixed symbolic meanings attributed to water, but in a shared poetic mechanism through which its natural properties are transferred to human emotions and experiences.

Keywords: Uzbek folk songs, Azerbaijani bayatis, semantics of water, river, comparative-typological analysis, lyrical experience.

Kirish. Dunyoning to'rt unsuri: suv, olov, yer, havo (shamol) haqidagi arxetipik tasavvurlar jahon xalqlari folklorida keng tarqalgan. Ayniqsa, suv bilan bog'liq mifologik tasavvurlar, uning atributlari (daryo, dengiz, ko'l, ariq, soy va h.) orqali ifodalangan obrazlar, ramzlar tizimi insoniyatning umumfolklorida salmoqli o'rin egallaydi. U "poklanish, kosmik ong, ayollik tamoyili, unumdorlik, oqim, shifo, beqarorlik, sehr, xotira, ko'zgu, zavq-shavq, tetiklanish, o'lim, tirilish, ruhiy qayta tug'ilish, ong osti, rizq-ro'z, haqiqat, donishmandlik" [5] timsoli sifatida dunyo xalqlari folkloridan keng o'rin egallagan. Turkiy xalqlarning qadimgi tasavvurlarida ham suv ilohiy bo'lib, poklik va qayta tirilish, ikki dunyo orasidagi chegara ramzidir. Ayniqsa, tiriklik manbayi bo'lgan "obi hayot" hamda uni izlash bilan bog'liq motivlar tizimi epik asarlarning eng ko'p uchraydigan syujet elementlaridan biridir. Nafaqat epik asarlar, xalq ijodiyotining lirik janrlarida ham suv bilan bog'liq obraz va timsollar tasvirlari ko'p uchraydi. Bu jihatdan o'zbek xalq lirik qo'shiqlari va ozarbayjon bayatilari yetarli material bera oladi. Mazkur lirik janrlarda suv obrazining poetik-semantik xususiyatlarini qiyosiy o'rganish, avvalo, uning mifologik ildizlari hamda o'zbek va ozarbayjon folklorshunosligida suv bilan bog'liq qarashlarning qay darajada tadqiq etilganini ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Adabiyotlar sharhi. Suv obrazi mifologiya, folklorga oid tadqiqotlarida eng qadimiy va ko'p ma'noli ramzlardan biri sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotlarda u, bir tomondan, kosmogonik ibtido, hayot va yangilanish manbayi, ikkinchi tomondan esa poklanish, o'lim, chegara, o'tish va qayta tug'ilish bilan bog'liq semantik birlik sifatida izohlanadi. Shu sababli suvning folkloridagi funksiyasi faqat tabiiy unsur tasviri bilan cheklanmay, marosimiy, mifologik, psixologik va poetik ma'nolar tizimini shakllantiradi. Suv mifologiyasi, uning ramziy ifodalari haqida har ikki xalq folklorshunosligida juda ko'p fikrlar bildirilgan. Filologiya fanlari doktori Matonat Abbosova fikricha, "Afsona, ertak va dostonlarda bo'lgani kabi, xalq bayatlarida ham shifobaxsh buloqlar timsolida suvning muqaddasligi izlari ayni kontekstda o'z izohini topadi. Suvning oqishi hayot, yashovchanlik, tiriklik ramzi sifatida namoyon bo'lishi bilan birga, metaforalashuv jarayonida o'tmish va zamonning tashuvchisi sifatida ham ramzlashadi" [1]. Ozarbayjon folklorida suv bilan bog'liq mifologik inonchlarni maxsus tadqiq etgan Aynur Hüseynova suv stixiyasini qadimgi mifologik tafakkurning kosmogonik unsurlaridan biri sifatida baholab, suvga e'tiqod asosida suv kultining shakllanganligini qayd etadi[3].

O'zbek folklorshunosligida xalq qo'shiqlarining tarixiy-genetik asoslarini qadimiy e'tiqodlar bilan bog'lab o'rgangan olim Asqar Musaqulov suv kulti haqida juda qimmatli fikrlarni bildirib o'tgan [6]. Yetuk folklorshunoslarimizdan Bahodir Sarimsoqov, Mamatqul Jo'rayev esa "O'zbek marosim folklori" hamda "O'zbek mavsumiy marosim folklori"ga bag'ishlangan tadqiqotlarida suv ilohalariga sig'inish tufayli kelib chiqqan xalq inonchlari, ularga atab o'tkaziladigan marosimlar xususida batafsil ma'lumot berganlar. Filologiya fanlari doktori Shomirza Turdimov o'zbek xalq qo'shiqlaridagi poetik ramzlarning tabiatini tadqiq etib, folkloridagi an'anaviy ramzlarning muayyan matnda yangi ma'no qirralarini namoyon qila olishini ta'kidlaydi. U "suv" va "daryo"ni o'zak ramzlar qatoriga kiritadi hamda ularning konkret qo'shiq matnida turli poetik mazmun kasb etishini ko'rsatadi. Olimning daryo obraziga bag'ishlangan maxsus kuzatishlarida daryo o'zbek xalq qo'shiqlarida oshiq va ma'shuq o'rtasidagi chegara, visolga yetishish yo'lidagi to'siq, ayrim hollarda esa hayot va o'tib borayotgan vaqt timsoli sifatida talqin qilinadi. Xususan, "Daryo toshqin" qo'shig'ida daryo "chegara" sifatida izohlanib, undan o'tish visol bilan bog'lanadi. Shuningdek, "Oqar daryo ekan oqdi-yu ketdi, / Bevafo yor ekan..." misralari tahlilida daryo oqimi bilan o'tkinchi muhabbat va bevafoqlik o'rtasidagi poetik bog'lanish ko'rsatiladi[12]. Turdimovning tadqiqoti daryo obrazining o'zbek xalq qo'shiqlaridagi poetik-semantik xususiyatlarini yoritishi bilan ahamiyatli bo'lsa, mazkur maqolada ushbu semantik ko'rinishlar ozarbayjon bayatlaridagi suv va Araz obrazlari bilan qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Professor Darmonov O'rayeva suv kultining mifologik asoslari, suvning "tirik" va "o'lik" suv tarzidagi qarama-qarshi semantikasi hamda xalq lirik va marosim qo'shiqlarida uning muhabbat tuyg'usi bilan bog'liq timsol sifatida namoyon bo'lishini qayd etadi [7]. Umuman olganda, o'zbek va ozarbayjon folklorshunosligida suvning mifologik, marosimiy va poetik semantikasiga doir qimmatli kuzatishlar mavjud. Mazkur tadqiqotlarda suv bilan bog'liq arxaiik tasavvurlar, uning xalq lirikasidagi ramziy ma'nolari hamda turli janrlardagi funksional xususiyatlari yoritilgan. Ushbu maqolada esa mavjud ilmiy qarashlarga tayangan holda o'zbek xalq qo'shiqlari va ozarbayjon bayatlaridagi suv semantikasining mushtarak va o'ziga xos xususiyatlarini qiyosiy-tipologik aspektda aniqlash ko'zda tutiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy materialini o'zbek xalq lirik qo'shiqlari va ozarbayjon bayatilari tashkil etadi. Tadqiqot uchun suv va u bilan bog'liq daryo, ariq, soy, buloq kabi obrazlar, shuningdek, suvning harakati va sifat-holatini ifodalovchi birliklar qatnashgan namunalar tanlab olindi. Materiallarni tahlil qilishda qiyosiy-tipologik, semantik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Qiyosiy-tipologik metod yordamida o'zbek xalq qo'shiqlari va ozarbayjon bayatlarida suv obrazining semantik jihatdan mushtarak va farqli ko'rinishlari o'zaro qiyoslandi. Bunda tashqi obraz o'xshashligining o'zi tipologik mushtaraklik sifatida qabul qilinmay, suv obrazining lirik matnda bajaradigan poetik-semantik funksiyasiga asosiy e'tibor qaratildi. Semantik tahlil orqali suvning oqish, toshish, tiniqlik, loyqalik singari tabiiy belgilarining lirik matnda qanday qo'shimcha ma'nolar kasb etishi aniqlandi. Kontekstual tahlilda esa suv bilan bog'liq obrazning ma'nosi alohida misra doirasida emas, balki qo'shiq yoki bayatining umumiy lirik vaziyati va boshqa obrazlar bilan munosabati asosida talqin qilindi. Tadqiqotda suv obraziga oldindan belgilangan qat'iy ramziy ma'nolarni tatbiq etishdan ko'ra, semantik tasnifni bevosita tahlil qilingan folklor materialidan kelib chiqib shakllantirish tamoyiliga amal qilindi. Bu yondashuv bir xil suv obrazi yoki uning bir xil tabiiy belgisi turli poetik kontekstlarda turlicha semantika kasb etishini aniqlash imkonini berdi.

Natijalar. O'zbek va ozarbayjon xalq qo'shiqlarida suvning semantik darajalari quyidagilarda ko'rinadi:

Suvning harakati bilan bog'liq holda davomiylik – uzoq muddat – cheksizlik ma'nolarida.

Ozarbayjon bayatlarida suvning tabiiy xususiyatlaridan biri – uning uzluksiz oqimi lirik kechinmalarni ifodalovchi poetik vositaga aylanadi. Masalan:

<i>Gecə</i>	<i>keçdi</i>	<i>çaxmaxdan,</i>
<i>Sular</i>	<i>doymur</i>	<i>axmaxdan.</i>
<i>Gözümə</i>	<i>sarı</i>	<i>gəlib,</i>

Yollarına baxmaxdan [9].

Bayatida suvning tinimsiz oqishi bilan lirik qahramonning yo'l qarab kutishi o'zaro parallel tasvirlangan. "Sular doymur axmaxdan" misrasidagi uzluksiz harakat keyingi "Gözümə sarı gəlib / Yollarına baxmaxdan" misralaridagi davomli kutish holatiga muvofiq keladi. Tabiiy jarayon bilan ruhiy holatning bunday parallelligi natijasida suvning uzluksiz oqish xususiyati sog'inch va intizorlikning poetik ifodasiga aylanadi. Demak, mazkur bayatida suvning o'zi qat'iy sog'inch ramzi sifatida emas, balki uning harakat belgisi lirik kontekst ta'sirida davomli kutish semantikasini hosil qiluvchi poetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

2. Beqarorlik, yengiltabiatlilik. Suvning ko'pqatlamli semantikasi bir xil jumlaning bir necha xil ma'nolarda kela olishini ko'rsatadi. Yuqoridagi misolda "oqar" suv uzluksiz harakatni bildirgan bo'lsa, boshqa bir bayatida esa suvning ayni xususiyati o'zgacha semantik vazifa bajaradi:

<i>Pəncərədən</i>	<i>baxma,</i>	<i>qız,</i>
<i>Başma</i>	<i>gül</i>	<i>taxma,</i>
<i>Hər</i>	<i>sevirəm</i>	<i>qız.</i>

Sən su kimi axma, qız. [9]

Bu namunada "su kimi axma" birikmasi bevosita o'xshatishga asoslangan. Suvning bir joyda turmay, oqib ketish xususiyati inson xulqiga ko'chirilgan va shu orqali beqarorlik, tez ergashish ma'nosi yuzaga chiqarilgan.

Suv harakatining kontekstga bog'liq semantik o'zgaruvchanligi boshqa bayatlarda ham kuzatiladi.

*Su gələr, ellər gələr,
Dağlardan sellər gələr.
Vəfalı dostun olsa,*

Dağları dələr gələr[9] bayatisida suv va selning harakati avvalgi namunalardan farqli semantik vazifa bajaradi. Dastlabki ikki misrada suvning kelishi va tog'lardan selning tushishi kuchli, to'xtovsiz tabiiy harakatni yuzaga keltirsa, keyingi misralardagi "vəfalı dost"ning "dağları dələr" kelishi ushbu harakat bilan mazmunan parallellashadi. Natijada suvning harakati bu kontekstda beqarorlikni emas, balki to'siqlarni yengib o'tuvchi kuch va qat'iyatni obrazlantirishga xizmat qiladi. Bu holat suv oqimining xalq lirikasida oldindan belgilangan yagona ramziy ma'noga ega emasligini yana bir bor ko'rsatadi: uning tabiiy harakati bir bayatida davomli kutish va sog'inchni, ikkinchisida beqarorlikni, mazkur namunada esa to'siqni yengib kelish bilan bog'liq semantikani yuzaga keltiradi.

O'zbek xalq qo'shiqlarida ham suv oqimining lirik kechinma bilan bog'lanishi kuzatiladi:

<i>Daryo</i>	<i>jim-jim</i>	<i>oqadi,</i>
<i>Yor</i>	<i>ko'nglimga</i>	<i>yoqadi.</i>
<i>Yurakdan</i>	<i>sevgan</i>	<i>yorim,</i>

Endi kimga yoqadi?¹

Namunadagi "daryo jim-jim oqadi" misrasi sokin va uzluksiz tabiiy harakatni ifodalasa, keyingi misralarda lirik qahramonning sevgan yoriga bo'lgan munosabati hamda uning taqdiridan xavotirlanishi tasvirlanadi. Tabiiy manzara bilan ruhiy holatning yonma-yon berilishi natijasida daryo oqimi lirik kechinmaning poetik foniga aylanadi. Bu misol suvning oqish xususiyati o'zbek xalq lirikasida ham qat'iy bitta ma'noga ega emasligini, uning semantik vazifasi konkret lirik kontekst asosida shakllanishini ko'rsatadi.

¹ Aytuvchi: Sultonov Azizaxon. 1958-yilda tug'ilgan. Manzili: Farg'ona viloyati Bag'dod tumani. Yozib olindi 2.11.2024.

*Seni unda, bizni bunda yaratti,
O'rtamizda oqar daryo yaratti,
Oqar daryo ekan – oqdi-yu ketdi,
Bevafo yor ekan- tashladi ketdi [11].*

Mazkur qo' shiq Sh. Turdimov tomonidan ham daryo obrazining poetik semantikasi nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Olim daryoni bu o' rinda hayot va o' tib borayotgan vaqt mazmuni bilan bog' lab, "tuzimsiz daryo" va "bevafo yor"ning poetik juftlik hosil qilishini qayd etadi [12]. Ushbu kuzatishni ozarbayjon bayatisidagi "Sən su kimi axma, qız" misrasi bilan qiyoslash esa yana bir mushtarak poetik mexanizmni ko' rsatadi: har ikki namunada suvning oqim xususiyati inson munosabatlaridagi turg' unsizlik bilan semantik aloqaga kirishadi. Biroq ozarbayjon bayatisida bu ma'no bevosita o' xshatish — "su kimi axma" orqali yuzaga chiqsa, o'zbek qo' shig' ida daryo oqimi va bevafo yorning ketishi parallel tasvirlanadi. Demak, har ikki namunada suvning bir xil tabiiy belgisi — oqish — beqarorlik bilan bog' langan bo' lsa-da, bu semantikaning poetik yuzaga chiqish usuli bir xil emas: ozarbayjon bayatisida u o' xshatish, o'zbek xalq qo' shig' ida esa parallelizm vositasida ifodalangan. Bu holatni yuqorida tahlil qilingan sog' inch va intizorlik mazmunidagi bayati bilan qiyoslash suv oqimining poetik semantikasi kontekstga bog' liq ekanini yanada yaqqol ko' rsatadi: bir holatda oqim davomli kutish va sog' inchni, ikkinchi holatda esa beqarorlikni obrazlantiradi.

3. Ayрилиq va g' am-anduh ramzi. Ozarbayjon bayatilarida suv bilan bog' liq eng ko' p uchraydigan jumladan biri "araz"dir. Bunda Araz geografik makon chegarasidan chiqib, tarixiy ayрилиq va hijronni ifodalovchi ramziy obrazga aylanadi. Tarixiy voqealardan ma'lumki, Araz daryosi ozarbayjon xalqini ma'lum vaqtgacha ikkiga ayirdi. Bir vaqtlar xalqning "obi-hayoti" sevimlisi bo' lgan daryo endi bo' linish, hijron, g' urbat timsollariga evrilib, xalq ijodining eng faol janri bo' lgan bayatilarida o' z aksini topdi.

*Araz axar gilinən,
Dord bir yanı gulinən.
Qismət olsa danışam,
Uzaq duşən elinən[6].*

"Araz daryosi bilan aloqador yaratilgan bayatilar xalq she'riyatida alohida o' rin tutadi. Bu bayatilarida taqdir umumlashma tarzida buyuk bir diyorning, o' z borlig' ini butun mas'uliyati bilan tark etgan bir millat dardiga aylangan.[4]

*Arazı ayırdılar,
Qumnan doyurdular.
Biz sizdən ayrılmazdıq,
Zülmünən ayırdılar [2]*

Daryoning ayрилиq va ikki makon o' rtasidagi chegara sifatida namoyon bo' lishi o'zbek xalq qo' shiqlarida ham kuzatiladi:

*Daryo toshqin, suvlar to' lqin, o' tolmayman,
Otim oriq – manzilimga yetolmayman [11].*

Xalqimiz orasida sevimli bo' lgan ushbu qo' shiq folklorshunoslarimiz tomonidan ko' p bora tahlilga tortilgan. Jumladan daryo obrazini Sh. Turdimov oshiq va ma'shuq o' rtasidagi "chegara" sifatida talqin qilib, daryodan o' tishni visol bilan bog' laydi [12]. Darhaqiqat, "Daryo toshqin, suvlar to' lqin, o' tolmayman" misrasida suv makoni lirik qahramonning yor manziliga yetishiga monelik qiluvchi to' shiq sifatida namoyon bo' ladi. Biroq ushbu semantik modelni ozarbayjon bayatilaridagi Araz obrazi bilan qiyoslash ularning mazmun ko' lami bir xil emasligini ko' rsatadi. Araz bilan bog' liq bayatilarida ajratuvchi suv makoni tarixiy-milliy ayрилиq — el va yurtning bo' linishi bilan bog' lansa, o'zbek qo' shig' ida u oshiq va ma'shuqa o' rtasidagi intim-lirik ayрилиqni ifodalaydi. Demak, har ikki an'anada "ajratuvchi suv makoni" mushtarak poetik model sifatida kuzatilsa-da, uning semantik konkretlashuvi turlichadir.

4. Suv bo' yi poetik makon sifatida. O'zbek xalq qo' shiqlarida ham, ozarbayjon bayatilarida ham suv va uning atributlari bilan bog' liq ariq, soy, daryo kabilar ko' p uchraydi. A.Musaqulov fikricha, "suv kultining ta'siri tufayli qo' shiqlarda suv bo' yi tilga olindimi, bas, u albatta biror jihati bilan sevgi, oila, farzand g' oyalari bilan bog' lanadi[6]:

*Ariq bo' yida yalpiz,
Yalpizning shoxi yolg' iz.
Uylanmagan yigitlar
Qanday yotadi yolg' iz [10].*

Darhaqiqat, ushbu misolda "ariq bo' yi" oila qurish g' oyalari bilan bog' liq bo' lib, shoxi yolg' iz yalpiz, ya'ni doimiy ravishda suvning bo' yida o' sadigan xushbo' y o' simlik bo' ydoq yigit timsoli sifatida ifodalangan. Umuman olganda, "suv bo' yi", "daryo bo' yi", "hovuz bo' yi", "soy bo' yi" kabi birikmalar keng qo' llanadigan poetik makon formulalari bo' lib, ular xalq qo' shiqlarida lirik voqea va kechinmalar yuz beradigan makonni belgilaydi. Bunday makon ko' pincha uchrashuv, muloqot, muhabbat, ayрилиq va kutish bilan bog' liq lirik vaziyatlarning shakllanishiga xizmat qiladi:

*Suv bo' yiga keldingiz,
Qanday xayollar etdingiz.
Ko' zda yosh, qo' lda ro' molcha,
Gaplasholmay ketdingiz [10].*

Suv bilan bog' liq makonning lirik kechinmalarni tashkil etish vazifasi ozarbayjon bayatilarida ham uchraydi.

*Bulağın başına mən,
Dibinin daşına sən.
Düyün qoydun, dağ çəkdim*

Ürayim başına sən [9] bayatisida buloq va uning atrofi ikki lirik subyekt — “mən” va “sən” munosabati joylashtirilgan poetik makonni hosil qiladi. Birinchi ikki misradagi “bulağın başına mən” va “dibinin daşına sən” qarama-qarshi joylashuvi keyingi misralarda ifodalangan ruhiy munosabat uchun makoniy asos yaratadi. Shu jihatdan buloq bu yerda mustaqil va qat'iy ramziy ma'nodan ko' ra, lirik munosabat hamda undan tug' ilgan kechinma tasvirlanadigan poetik makon vazifasini bajaradi. O'zbek xalq qo' shiqlaridagi “ariq bo' yi”, “suv bo' yi” va ozarbayjon bayatisidagi “bulaq başı”ning qiyosi suv atrofining har ikki xalq lirikasida insoniy munosabat va kechinmalar tasvirlanadigan makon sifatida poetik faollashishini ko' rsatadi.

5.Suvning sifat-holati bilan bog' liq semantikalar. Xalq qo' shiqlarida suvning tiniq va loyqa holati lirik qahramonning ruhiy kechinmalari hamda ishqiy munosabatlarni ifodalashda muhim poetik vosita bo' lib xizmat qiladi. Tiniqlik va loyqalik o' rtasidagi qarama-qarshilik ayrim namunalarda to' g' ri va noto' g' ri tanlov, ishonch va ko' ngil ranjishi, ruhiy osoyishtalik va hissiy bezovtalik kabi holatlarni obrazlantirishga xizmat qiladi. Shu bois bu birliklarni qat'iy va o' zgarmas ramziy ma'nolar sifatida emas, balki konkret lirik kontekstda turli semantik vazifalarni bajaruvchi poetik belgilar sifatida baholash mumkin.

*Suv tinig' i bunda qoldi, borib ichdim loyini,
Bosh omon bo' lsa, ko' rarman, sevib olgan yorini [10].*

Bu yerda “suvning tinig' i” “loyi”ga nisbatan qarama-qarshilik yaratib, keyingi misradagi lirik qahramon ruhiyatini anglatishga yo' l ochyapti. Tiniq suv qolib loyni ichish – yor tanlashda adashganlik, undan xiyonat ko' rganlikni anglatmoqda. Ba'zan esa “suvni loyqalatish”, “suvning loylanishi” his-tuyg' ularning junbushga kelishi, ishq-muhabbat ta'sirida ruhiy muvozanatning buzilishi kabilarni anglatadi:

*Suv bo' yida turib olib suvni loylatmang, yigit,
Har zamonda bir kelib yurakni o' ynatmang, yigit[10].*

Yoki:

*Bizning yoqqa suv keladi loylanib,
Yor yuradi oq otida aylanib.
Cho' girmani egri qo' yar o' ylanib,
Shu yigitga qolibdirman bog' lanib[11].*

Keltirilgan namunalarni o' zaro qiyoslash loyqalik belgisining o' zi ham turli poetik vaziyatlarda bir xil semantik vazifa bajarmasligini ko' rsatadi. “Suv tinig' i bunda qoldi, borib ichdim loyini” misrasida “tiniq” va “loy” o' rtasidagi qarama-qarshilik lirik qahramonning tanlovi va uning oqibati bilan bog' lanadi. Tiniq suvning “bunda qolishi”, loyqa suvning esa borib ichilishi tabiiy holat tasviridan insonning hissiy tajribasiga ko' chirilgan poetik qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi. Shu sababli mazkur namunada loyqalikni alohida olingan tayyor ramz sifatida emas, aynan “tiniq-loy” oppozitsiyasi tarkibida talqin qilish maqsadga muvofiq.

“Suv bo' yida turib olib suvni loylatmang, yigit, / Har zamonda bir kelib yurakni o' ynatmang, yigit” misralarida esa semantik munosabat boshqacha qurilgan. Bu yerda suv dastlab loyqa holatda emas: uni “loylatish” tashqi ta'sir natijasida sodir bo' ladigan harakat sifatida ifodalangan. Ikkinchi misradagi “yurakni o' ynatmoq” bilan mazmuniy parallelizm hosil bo' lishi natijasida suvning tabiiy holatini buzish lirik qahramonning ruhiy osoyishtaligini buzish bilan bog' lanadi. Demak, mazkur namunada semantik yuk “loyqa suv”ning o' zidan ko' ra, “suvni loylatmoq” harakatiga tushadi.

“Bizning yoqqa suv keladi loylanib” misrasida esa loyqalanish harakatdagi suvning holati sifatida tasvirlanadi va undan keyingi yor obraziga oid misralar bilan bir poetik butunlik hosil qiladi. Biroq matnning o' zi loyqalikni bevosita xiyonat, bevafoqlik yoki boshqa bitta aniq tushuncha bilan tenglashtirishga yetarli asos bermaydi. Shu bois bu namunada loyqalanishni ishqiy kechinma tasvirlangan umumiy poetik manzaraning tarkibiy belgisi sifatida baholash ehtiyotkorroq talqindir.

Shunday qilib, uchala namunada ham suvning tiniqlik-loyqalik xususiyati ishtirok etsa-da, uning semantik funksiyasi bir xil emas: birinchi holatda qarama-qarshi sifatlar asosidagi tanlov va uning hissiy oqibati, ikkinchisida tashqi ta'sir natijasidagi ruhiy bezovtalik, uchinchisida esa ishqiy kechinma bilan yonma-yon kelgan tabiiy holat tasviri yuzaga

chiqadi. Bu farqlar suvning sifat-holatini xalq lirikasida qat'iy semantik formulaga keltirishdan ko'ra, uni konkret poetik kontekst asosida tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil qilingan materiallarni umumlashtirish suv semantikasining shakllanishida uch omilning alohida ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Birinchisi, suvning tabiiy harakati bo'lib, oqish va toshish kabi jarayonlar lirik matnda davomiylilik, kutish, beqarorlik yoki to'siq bilan bog'liq ma'nolarning yuzaga kelishida ishtirok etadi. Ikkinchisi, suvning sifat-holati bo'lib, tiniqlik va loyqalik qarama-qarshiligi yoki suvning loyqalanishi insonning hissiy holatini obrazlantirishga xizmat qiladi. Uchinchisi esa suvning makon hosil qilish xususiyatidir: daryo, ariq, buloq va ularning atrofi lirik voqelikning fazoviy chegaralarini belgilaydi. Bu uch omil matnda bir-biridan mutlaqo ajralgan holda kelmaydi. Masalan, daryo bir vaqtning o'zida oqayotgan suv hamda oshiq va ma'shuqni ajratib turgan makon bo'lishi mumkin; ariq yoki buloq esa suv manbai bo'lish bilan birga lirik kechinma ifodalanadigan poetik makonni ham shakllantiradi. Shuning uchun suv bilan bog'liq obrazlarni tasniflashda ularning faqat predmet ma'nosiga emas, balki harakat, sifat-holat va makon belgilarining matn ichidagi o'zaro munosabatiga e'tibor qaratish zarur. O'zbek xalq qo'shiqlari va ozarbayjon bayatlarining qiyosi aynan shu belgilar turli lirik vaziyatlarda turlicha semantik faollashishini ko'rsatadi. Bunday yondashuv suv obrazining semantik imkoniyatlarini alohida birliklar asosida emas, balki ularning matn ichidagi o'zaro aloqasi orqali aniqlash imkonini beradi. Natijada suvning poetik ma'nosi uning nomi bilangina emas, balki harakati, holati, joylashuvi va lirik subyekt bilan munosabati orqali shakllanishi ayon bo'ladi. Bu esa qiyoslanayotgan ikki folklor an'anasidagi mushtaraklik va farqlarni aniqroq belgilashga yordam beradi.

Muhokama. O'lingan natijalar suv obrazining poetik semantikasini statik ramziy ma'nolar asosida emas, balki uning tabiiy xususiyatlari va konkret lirik kontekst o'rtasidagi munosabat orqali izohlash zarurligini ko'rsatadi. Shu jihatdan tipologik mushtaraklik suv obrazining tashqi o'xshashligida emas, balki tabiat hodisasi bilan inson kechinmasi o'rtasida semantik aloqa hosil qilishning umumiy poetik tamoyilida namoyon bo'ladi.

Qiyosiy material ayni paytda mazkur umumiy poetik mexanizmning har ikki an'anada o'ziga xos tarzda konkretlashishini ham ko'rsatadi. Xususan, daryoning ajratuvchi makon sifatidagi funksiyasi o'zbek va ozarbayjon lirikasida mushtarak bo'lsa-da, uning mazmun ko'lami bir xil emas: Araz bilan bog'liq bayatlarda bu semantika tarixiy-milliy xotira bilan tutashsa, o'zbek xalq qo'shiqlarida daryo ko'proq intim-lirik munosabat doirasida yor visoliga monelik qiluvchi makon sifatida namoyon bo'ladi. Suv atrofining poetik makonga aylanishi ham har ikki an'anada insoniy munosabat va kechinmalarni tabiat manzarasi orqali tashkil etishning mushtarak usullaridan biri sifatida kuzatiladi.

O'zbek xalq qo'shiqlaridagi tiniq-loyqa qarama-qarshiligi esa suv semantikasining yana bir xususiyatini namoyon etadi. Bunda suvning sifat-holati insonning ruhiy va hissiy holatini obrazlantirishga jalb qilinadi. Biroq tahlil qilingan namunalar tiniqlik yoki loyqalikni barcha matnlarga tatbiq etiladigan qat'iy ramziy formula sifatida belgilashga imkon bermaydi. Ularning semantik qiymati ham konkret lirik vaziyatda yuzaga chiqadi. Shu bois suv obrazini xalq lirikasida statik ramzdan ko'ra, tabiiy belgisi va poetik kontekst o'zaro ta'sirida ma'nosi shakllanadigan dinamik poetik obraz sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Xulosa. O'zbek xalq qo'shiqlari va ozarbayjon bayatlarining qiyosiy-tipologik tahlili suvning har ikki xalq lirikasida ko'p qatlamli poetik-semantik xususiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Suvning semantikasi uning oqish va toshish kabi harakat belgilariga, tiniq yoki loyqa holatiga, shuningdek, daryo, ariq, buloq singari suv makonlarining lirik matndagi funksiyasiga bog'liq holda shakllanadi. Bir xil tabiiy belgi turli poetik kontekstlarda turlicha mazmun kasb etishi suv bilan bog'liq obrazlarning semantik jihatdan harakatchan ekanini ko'rsatadi.

Qiyosiy tahlilda har ikki xalq lirikasiga xos mushtaraklik suv obrazining aynan bir xil ramziy ma'nolarda takrorlanishidan ko'ra, uning tabiiy xususiyatlarini inson kechinmalariga ko'chirishning umumiy poetik mexanizmida namoyon bo'lishi kuzatildi. Shu bilan birga, mazkur mexanizmning konkret semantik ifodasi milliy va lirik kontekstga ko'ra farqlanadi. Jumladan, ajratuvchi suv makoni ozarbayjon bayatlaridagi Araz obrazida tarixiy-milliy ayriliq bilan bog'lansa, o'zbek xalq qo'shiqlarida daryo ko'proq intim-lirik ayriliq va visolga yetishish yo'lidagi to'siq sifatida namoyon bo'ladi. Demak, suv obrazining qiyosiy-tipologik mushtarakligini tayyor ramziy ma'nolar darajasida emas, tabiiy belgi → poetik kontekst → lirik semantika munosabati asosida izohlash tadqiqot materialining xususiyatini aniqroq ochib beradi.

Muallif hissasi, manfaatlar to'qnashuvi va moliyalashtirish

Muallif hissasi: muallif tadqiqot konsepsiyasini ishlab chiqish, materiallarni to'plash va tahlil qilish, natijalarni talqin etish hamda maqola matnini tayyorlash ishlarini mustaqil ravishda amalga oshirgan. **Manfaatlar to'qnashuvi:** muallif manfaatlar to'qnashuvi mavjud emasligini bildiradi. **Moliyalashtirish:** tadqiqot tashqi moliyaviy yordamsiz amalga oshirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abbasova M. Azərbaycan xalq şeirinin mifoloji kökləri və poetik sistemi: filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı, 2018. – S. 32.
2. Azərbaycan bayatıları. – Bakı: Elm və təhsil, 2022. – 315 s.
3. Babək A. M. Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı inamlar: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. – Bakı: AMEA Folklor İnstitutu, 2012. – 25 s.
4. İdrisi H. Azərbaycan Bayatılarında Araz Nehrinin Yeri // Millî Folklor. – 1992. – S. 13. – S. 26.
5. Jobes G. Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols. – New York: The Scarecrow Press, Inc., 1962. – P. 1667..
<https://archive.org/details/dictionary-of-mythology-folklore-and-symbols-vols-1-3-gertrude-jobes-1962/page/n839/mode/2up>
6. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 2010. – 314 б.
7. O' rayeva D., Otajonova M., Nurullayeva S. Mif va badiiy ijod: o' quv qo' llanma. – Toshkent: Fan Ziyosi, 2024. – 208 bet.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 464 s.
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. III kitab. – Bakı: Elm və təhsil, 2012.
10. Раззоқов Ҳ. Гулёр: Фарғона халқ қўшиқлари. – Тошкент: Ғафур Ғуллом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – 248 bet.
11. Шода-шода марварид: Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Шарқ, 2006.. – 416 bet.
12. Turdimov Sh. Xalq qo' shiqlarida ramz. – Toshkent: O' zR FA "Fan" nashriyoti davlat korxonasi, 2020. – 192 b.

References

1. Abbasova, M. (2018). Azərbaycan xalq şeirinin mifoloji kökləri və poetik sistemi: Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: AMEA Folklor İnstitutu. [in Azerbaijani].
2. Azərbaycan bayatıları. (2022). Bakı: Elm və təhsil. [in Azerbaijani].
3. Babək, A. M. (2012). Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı inamlar: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: AMEA Folklor İnstitutu. [in Azerbaijani].
4. İdrisi, H. (1992). Azərbaycan Bayatılarında Araz Nehrinin Yeri. Milli Folklor, 13, 26.[in Azerbaijani].
5. Jobes, G. (1962). Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols. New York: The Scarecrow Press, Inc. [in English].
6. Musaqulov, A. (2010). O'zbek xalq lirikasi. Toshkent: Fan. [in Uzbek].
7. O' rayeva, D., Otajonova, M., & Nurullayeva, S. (2024). Mif va badiiy ijod: O' quv qo' llanma. Toshkent: Fan Ziyosi. [in Uzbek].
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab. (2012). Bakı: Elm və təhsil. [in Azerbaijani].
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. III kitab. (2012). Bakı: Elm və təhsil. in Azerbaijani].
10. Razzoqov, H. (1967). Gulyor: Farg' ona xalq qo' shiqlari. Toshkent: G' afur G' ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. [in Uzbek]
11. Shoda-shoda marvarid: O'zbek xalq qo' shiqlari. (2006). Toshkent: Sharq. [in Uzbek].
12. Turdimov, Sh. (2020). Xalq qo' shiqlarida ramz. Toshkent: O' zR FA "Fan" nashriyoti davlat korxonasi. [in Uzbek].